

प रि व र्त ना चा
वाट्सरु

वर्ष १३ वे / अंक ३रा
किंमत १५ रु. / १ ते १५ जून २०१३
ISSN: 2250-3145

मुखपृष्ठ/अंकमांडणी
मेहबूब शेख

अक्षरमांडणी
रवींद्र जगताप

संपादक

प्रज्ञा दया पवार
तुकाराम जाधव
विजय कुंजीर
अभय कांता*

कार्यकारी संपादक

देवेंद्र इंगळे
विवेक घोटाळे

संपादक मंडळ

सुरेंद्र जोंधळे
वंदना सोनाळकर
सय्यद रशिद जिलानी
विद्युत भागवत
अनिल जायभाये
विवेक चौधरी
अंजली मुळे

व्यवस्थापकीय संपादक

मल्हार पाटील

संपर्क पत्ता :

द्वारा द युनिक अॅकॅडमी,
बँक ऑफ इंडियाच्या वर,
फर्ग्युसन कॉलेज मेन गेटसमोर,
शिवाजीनगर, पुणे ४११००४.
दूरध्वनी : ०२०-२५५३०३३५.
भ्रमणध्वनी : ९८६९४८०१६२
ईमेल : pwatsaru@yahoo.com

मुंबई-ठाणे कार्यालय :

द्वारा द युनिक अॅकॅडमी,
कार्नेशन, तलाव पाळी,
हॉटेल आमंत्रणशेजारी, ठाणे (प.)
दूरध्वनी : ०२२-६५२८ ५२३५
*पीआरबी कायद्यानुसार यांच्यावर जबाबदारी.

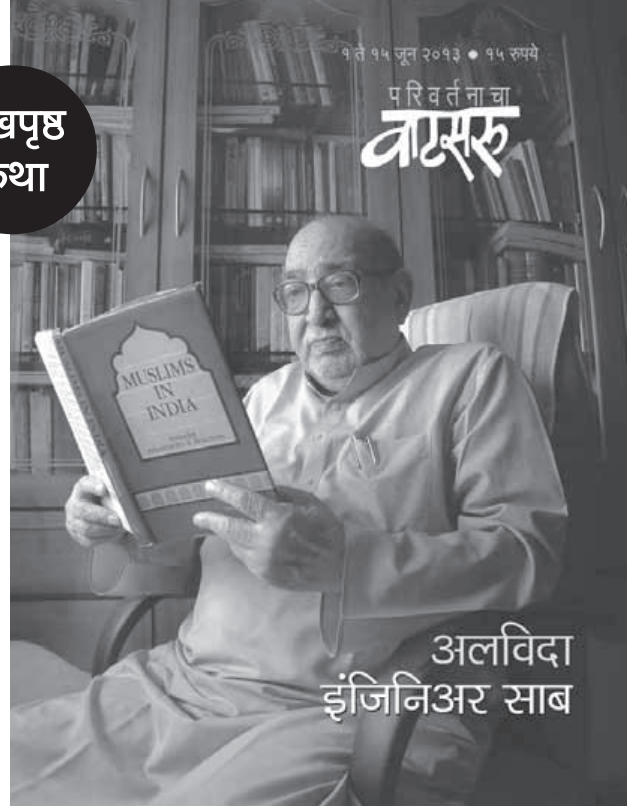
हे पाक्षिक प्रकाशक/मालक अभय कांता यांनी नर्मदा ऑफसेट, नारायण पेठ, पुणे ३० येथे छापून २६/४, आनंदपार्क, स.नं.१३/४/५, विठ्ठलनगर, आनंदनगर, पुणे ५१ येथे प्रसिद्ध केले.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१
ते
१५
जून
२
०
१
३

३

मुखपृष्ठ
कथा

अर्थनोंदी

६

- आहारातील बदलांमुळे कृषिउत्पादनात बदल
- भारत सरकारचे करउत्पन्न-नेमके प्रमाण किती?
- अरिष्टाच्या दिशेने वाटचाल
- अन्न सुरक्षा कायद्याचे वास्तव रूप

विशेष लेख

पंचायत राजव्यवस्था आणि स्त्रियांचा सहभाग

निर्मला जाधव

२९

वैज्ञानिक ज्ञाननिर्मितीमधील स्त्रीवादी आव्हाने

छाया दातार

३७

मास्तर बिस्तर

एक शिक्षक समीक्षा

जयदेव डोळे

४९

विधायक

शिक्षणाकडे नेणारा भाषेचा पूल

माधुरी दीक्षित

५२

पुस्तक परिचय

बहिणाबाई चौधरींशी नाते जोडणारी कविता

मोतीराम कटारे

५५

एनजीओंचा पर्दाफाश

गोपाळ आजगावकर

६०

भारतीय सुधारणावादाला
असगर अली इंजिनिअर यांचे योगदान
चैत्रा रेडकर

११

इस्लाम आणि कुराण :

समज आणि गैरसमज

असगर अली इंजिनिअर

अनुवाद : नंदिनी चव्हाण

१८

अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक,
संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

१
ते
१५
जून
२
०
१
३

५

शिक्षणाकडे नेणारा भाषेचा पूल

माधुरी
दीक्षित

मुलांच्या भावविश्वातली भाषा आणि शालेय शिक्षणातली भाषा यांचे परस्परांशी संवेदनशील नाते आहे. त्याचे परस्परांवलंबन आणि एकरूपता जितकी अधिक, तितके मुलांचे शिक्षण चांगले होते. याची पुरेशी जाणीव शिक्षक व पालक यांसारख्या संबंधित व्यक्तींनी जर बाळगली नाही, तर मुलांच्या एकंदर आकलन आणि आत्मविश्वासाच्या बांधणीत आणि दृढीकरणामध्ये अडथळा येऊ शकतो. महाराष्ट्रातल्या शालेय शिक्षणामध्ये सुरुवातीपासूनच क्रमिक पुस्तकांचे स्थान महत्त्वाचे राहिले आहे. त्यामुळे शालेय शिक्षणातल्या भाषेला घडवण्याचे काम क्रमिक पुस्तकांनी आणि त्यातील भाषेने केलेले आहे. ही पुस्तके समाजातल्या धुरीण वर्गाकडून तयार झालेली, प्रमाणभाषेत लिहिलेली आणि आदर्शवत मानली जाणारी आहेत. अशी क्रमिक पुस्तके शिकणाऱ्या मुलामुलींच्या भावविश्वातल्या भाषेची दखल घेतली गेली असे नाही. त्यातही तुलनेने मागासलेल्या समजल्या जाणाऱ्या भौगोलिक क्षेत्रातील आणि जाती-जमातीतील मुलामुलींवर जेव्हा ती लादली जातात तेव्हा मुलांच्या भावविश्वातल्या आणि शिक्षणातल्या भाषेचा झगडा होतो. अर्थातच त्यात नेहमीच प्रमाणभाषेचा अथवा व्यवस्थेचा जय होतो आणि होणार हे निश्चितच आहे.

मुलांचे शिक्षण पूर्ण झाले म्हणजे मुलांच्या पूर्वज्ञानात कशाची भर पडली असे आपण मोजत असतो. परंतु त्याच्या जोडीला मुलांची भावविश्वे कशी गुंडाळून ठेवावी लागली याचेही मोजमाप करणे आवश्यक आहे. काय शिकलात याबरोबर कसे शिकलात हा प्रश्न तितकाच महत्त्वाचा आहे.

मुलामुलींच्या भावविश्वाशी सुपरिचित असणारे शिक्षक अध्ययनातल्या अशा अडचणी जाणतात. विकासदृष्ट्या मागासलेल्या मानल्या जाणाऱ्या जनसमूहातील मुलामुलींचा बाहेरच्या समाजाशी आणि शासनसत्तेशी होणारा

संपर्क प्रमाणभाषेतूनच होतो, याची त्यांना पूर्ण कल्पना असते. प्रमाणभाषा शिकण्याचा राजमार्ग शालेय शिक्षणातून उपलब्ध होत असला तरी तो कसा अवघड आहे, याची त्यांना जाणीव असते. तो सोपा करण्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या शिक्षकांपैकी गडचिरोली जिल्ह्यातल्या देवानंद जनबंधू यांनी एक शिस्तबद्ध प्रयत्न करून पाहिलेला आहे. गोंडी भाषिक आदिवासी मुलांना प्रमाण मराठी भाषा शिकण्यात येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यासाठी त्यांनी गोंडी-मराठी असा शब्दांचा व वाक्यांचा एक कोश तयार केला आहे. या साहित्यनिर्मिती प्रकल्पाचा अहवाल त्यांनी प्रगत शिक्षण संस्थेच्या सेंटर फॉर लॅंग्वेज, लिटरसी अँड कम्युनिकेशन, फलटण या संस्थेला २०१२ मध्ये सादर केलेला आहे. याच्याआधारे भाषा शिक्षणासंदर्भात खालील चर्चा केलेली आहे.

‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ या संस्थेमार्फत चालवल्या जाणाऱ्या गडचिरोली जिल्ह्यातील कोरची तालुक्यातील जीवनशाळेमध्ये जनबंधू हे बालसखा म्हणून काम करतात. त्यांना भाषेतल्या वर उल्लेखिलेल्या संवेदनशील संबंधांची नुसती जाणीवच नव्हे तर त्यापायी होणाऱ्या मुलांच्या शैक्षणिक नुकसानीची बोचदेखील आहे. त्यामुळे आपल्या चार वर्षांच्या कामाच्या अनुभवावर आधारित गोंडी भाषिक आदिवासी मुला-मुलींसाठी कोशनिर्मिती प्रकल्प त्यांनी हाती घेतला. या प्रकल्पाची गरज स्पष्ट करून सांगताना जनबंधूंनी मांडलेले मुद्दे* सामाजिक विकासाच्या राजकारणाच्या दृष्टिकोनातून महत्वाचे आहेत. जनबंधूंच्या प्रकल्प अहवालामधल्या मुद्द्यांवरून शालेय भाषाशिक्षणामार्फत सामाजिक चर्चेचा असा मोठा पट उभा राहू शकतो, हेच त्यांच्या प्रकल्पाचे, विचारांचे आणि भाषा सेतू म्हणून निर्माण केलेल्या कोशाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांचा कोश विद्यार्थ्यांच्या आणि शालेय शिक्षणाच्या गरजा डोळ्यांपुढे ठेवून निर्मिलेला आहे आणि त्यामुळे आधी झालेल्या गोंडी भाषेच्या कोशांपेक्षा तो वेगळा आहे.

आदिवासींना मराठी भाषेची आवश्यकता शासनसत्तेशी संपर्कासाठी तर आहेच, पण ‘स्वतःचे मत नोंदवून ठेवायचे’

*आदिवासींची संस्कृती ही एक स्वयंपूर्ण, स्वभान असणारी आणि पर्यावरणवादी अशा स्वरूपात पहिली तरच तिला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या हेतूची गरज, त्यासाठी कार्यरत शासनाची धोरणे आणि सामाजिक प्रयत्न या सर्वासमोर प्रश्नचिन्ह उभे राहते. विकासाच्या प्रकाराची निवड त्याचे धोके यांचेही आकलन आवश्यक ठरते.

असले तरी आहे असा सूक्ष्म मुद्दा जनबंधूंनी मांडला आहे. (पान ३) मराठी भाषा शिकण्याचा शालेय शिक्षणाचा राजमार्ग अवघड ठरतो कारण शालेय शिक्षणाच्या आशयाचा त्यांच्या जीवनव्यवहाराशी, त्यांच्या परिसराशी, जंगल, जमीन, पक्षी, प्राणी, वनस्पती यांच्याशी काहीही संबंध जोडला गेलेला नाही.

गोंडी आणि मराठी भाषेमध्ये साधारणतः २०-२५% शब्द सामाईक आहेत. परंतु मराठी भाषिक शिक्षकांना या सामाईक शब्दसंग्रहाचा उपयोग करून घेता येत नाही, मुलांच्या भावविश्वाशी एकरूप होता येत नाही. कारण या संदर्भातील प्रशिक्षणाचा समावेश शिक्षकांच्या सेवापूर्व आणि सेवांतर्गत प्रशिक्षणांमध्ये केलेला नसतो. पर्यायाने मुलांना मराठी भाषा परकीय भाषेसारखी वेगळी म्हणून शिकावी लागते. ती जर ‘सहजपणे शिकवायची’ झाली तर मुलांकडे आधीच तयार असलेला ‘काही हजार शब्दांचा साठा’ वापरला गेला पाहिजे. त्यासाठी ती नवी भाषा म्हणजे मराठी आदिवासी मुलांच्या परिसराशी व भावविश्वाशी जोडली जाणे आवश्यक आहे.

जनबंधूंनी मुलांशी जोडून घेण्यासाठी कथा आणि गाणी यांचे असणारे महत्त्व ओळखून आपल्या गोंडी-मराठी साहित्यनिर्मिती प्रकल्पामध्ये मराठी भाषेतील कथा व गाण्यांचे गोंडी भाषेमध्ये रूपांतरण केले. कथा व गाण्यांचे सांस्कृतिक रूपडे टिकवण्यासाठी भाषांतरापेक्षा रूपांतरणाची वाट उपयोगी पडणारी आहे.

शिक्षकाने मुलांची भाषा स्वतः आत्मसात करून घेण्याचे महत्त्व जाणून जनबंधू ती भाषा शिकले. त्यासाठी ते संपूर्ण गोंडी भाषेत चालणाऱ्या गाव विकासप्रक्रियेकरता वारंवार होणाऱ्या गावबैठकांमध्ये सहभागी होत.

गोंडी-मराठी कोशाची निर्मिती करताना अडणारे शब्द ते गावकऱ्यांना विचारीत. (विशेषतः विज्ञान व भूगोल विषयांतील शब्द) त्यामुळे प्रत्यक्ष वापरातले शब्द मिळवता आले. गोंडी भाषा स्वतंत्र भाषा असली तरी तिला लिपी नाही. त्यामुळे गोंडी उच्चार देवनागरी लिपीत पकडण्यासाठी बरीच मेहनत घ्यावी लागली. तरीही ते पूर्णपणे देवनागरीत पकडले गेले आहेत का, याविषयी ते साशंक आहेत. लिपी नसणाऱ्या भाषेचे उच्चार पकडण्यासाठी खरे तर नव्या लिप्या निर्माण व्हायला लागतात. जागतिक पातळीवर पापुआ न्यू गिनी तर देशपातळीवर ओरिसा राज्यातले विविध भाषांमधून शिक्षण देण्याचे प्रयोग आपल्याला मार्गदर्शनपर ठरू शकतील.

१
ते
१५
जून
२
०
१
३

अर्थात त्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती आणि बळ लागेल. तरच मुलांना शाळेत टिकवून ठेवण्याचे आव्हान पेलता येईल.

जनबंधूंच्या असे लक्षात आले की मुलांना जेव्हा गोष्टीवर आधारित प्रश्नांची उत्तरे मराठीत द्यावी लागतात तेव्हा ती थांबून थांबून बोलतात. कारण त्यांची विचार करण्याची भाषा गोंडी असून ती अनुवाद करत बोलत असतात. पण हाच व्यवहार गोंडी भाषेतून अधिक वेगाने आणि उत्स्फूर्तपणे होताना त्यांना आढळला. रूपांतर केलेल्या गोष्टी आणि गाणी यांचा आशय गोंडी भाषेतून तर लिखाण देवनागरी लिपीतून मुलांपर्यंत पोहचवल्याने त्यांचा वाचनाचा व भाषा शिकण्याचा वेग वाढला, असे जनबंधूंना आढळले.

कथा व गाण्यांच्या बरोबरीने त्यांनी इयत्ता पहिली ते चौथीपर्यंतच्या गणित, विज्ञान व भूगोल या विषयांसाठी उपयुक्त असा शब्दसंग्रह, दैनिक व्यवहारातील वाक्यांचे संग्रह, शाब्दिक उदाहरणे इत्यादींची जनबंधूंनी आपल्या कोशाला जोड दिली. कोशाचे काम अजून चालू असल्याचे ते नमूद करतात कारण पृथ्वी, जग, पेशी, दृष्टी यांसारख्या संकल्पनांवर खूप विचार करून अनेक मते एकत्रित करून शब्द शोधण्याचे ते काम आहे. अशा संकल्पना गोंडी भाषेत आणणे म्हणजे विज्ञान व विकासाच्या वाटेवर पुढे गेलेल्या प्रगत समाजाच्या भाषेतील शब्द आणणे होय. त्यासाठी वेगवेगळ्या समूहांचे जीवन वेगवेगळे असते, राहणीमान, प्रगती, ध्येयधोरणे वेगवेगळी असतात याची जाणीव ठेवावी लागते. कुणावर अन्याय होऊ नये अशी दक्षता घ्यावी लागते. हे जसे एका बाजूला घडते तसे दुसऱ्या बाजूला हे रूपांतरणाचे काम गोंडी भाषिक मुले नापास का होतात, शाळेतून का गळतात, याचे रहस्यसुद्धा उलगडून दाखवते.

जनबंधू आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना असे जाणवले की

प्रश्नपत्रिकेतले प्रश्न अथवा सूचनाच मुलांना समजत नाहीत. त्यामुळे ते प्रश्न सोडून देतात आणि भाषेच्या अडसरामुळे परीक्षेत नापास होतात. जेव्हा प्रश्नांच्या सूचना गोंडीतून दिल्या गेल्या तेव्हा मुलांचे गुण सरासरी दीडपटीने वाढल्याचे आढळले. उदा. संख्यांचा लहान-मोठेपणा माहीत असूनही 'खालील संख्या क्रमाने लिहा' ही सूचना न समजल्याने मुले लिहू शकत नाहीत. जीवनशाळेमधून तयार झालेला हा कोश भर्लीटोला, नांदळी व साल्हे येथील जिल्हा परिषद शिक्षकांनाही उपयुक्त असल्याचे आढळले आहे.

जनबंधू यांनी केलेले काम खरे पाहता एकट्यादुकट्याचे काम नाही. हे काम होण्यासाठी अध्यापन-अध्ययनातील स्थळ-काळानुरूप असणारी विविधता, साहित्य-संदर्भ-सामग्रीची उपलब्धता, मनुष्यबळ आणि भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनविषय झालेल्या प्रयोगांचा अभ्यास या सर्वांची जोड मिळणे गरजेचे आहे.

साधारणतः शिक्षणविषयक कोणतेही प्रश्न शिक्षणाच्या व्यवस्थेच्या बाजूने पाहण्याची पद्धत रूढ आहे. मग ते परीक्षाविषयक असो अथवा शिक्षणाच्या माध्यमाविषयी असो. परंतु भाषेच्या शिक्षणाकडे, व्यवस्थेचा म्हणून नाही तर मुलांचा प्रश्न म्हणून पाहणे अतिशय गरजेचे आहे, कारण तेव्हाच मुलांना एक प्रकारच्या भाषिक हिंसाचारापासून वाचता येईल. याच अर्थाने मराठी भाषेने गोंडी भाषेच्या अभिव्यक्तीशी हातमिळवणी करणे आणि आशयाने व शैलीने मुलांच्या भावविश्वाशी एकरूप होणे महत्त्वाचे आहे. जनबंधूंनी केलेल्या कोशनिर्मितीचा प्रयत्न हा भाषेच्या पुलावरून शिक्षणाच्या मोठ्या देशी जाण्याचा प्रयत्न आहे. त्याचे स्वागत करून त्याला वाढवण्याचा विचार करूया.

●

(जयदेव डोळे / पान ५१ वरून)

गाडगीळ यांचे आयुष्य शिक्षक-संशोधक-तज्ज्ञ असे त्यांनीच ठरवले होते असे सोवनी सांगतात. अतिशय निःस्वार्थी आणि पैसा, प्रतिष्ठा, सत्ता यांचा लोभ नसलेले गाडगीळ १९७१ साली गेले. सोवनी आपल्या या गुरूला 'तत्त्वग्रस्त' म्हणत. 'आयडिऑलॉग' या अर्थाने त्यांना हा शब्द अभिप्रेत होता. आताचे प्राध्यापक तसे नाहीत व नसणार. देशाच्या जडणघडणीवर प्रभाव पाडण्याइतकी बुद्धी बाळगणारे फारच

थोडे प्राध्यापक आज आपल्या आसपास आहेत. त्या काळी एकट्या पुण्यातच असे कैक असत. गाडगीळांच्या नंतर 'गोखले'चा लौकिक सोवनी, दांडेकर, रथ यांनी खूप वाढविल्याचा इतिहास आपल्याला माहीत आहे. खैर, विद्यार्थ्यांनी करावयाची अध्यापक समीक्षा आपला विषय आहे. सोवनी यांनी त्याचा पाया रचला, आता त्याच्यावर इमारतीचे बांधकाम करायला पाहिजे. है कोई तय्यार? ●